

Тэма 12. ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАГА КАЛЕНДАРА Ў КНІЗЕ

Беларуская зямля – унікальны край, што стаіць на мяжы двух цывілізацый, у якім дзіўным чынам пераплялося далёкае мінулае з язычніцкай культурай і новае з перадавымі ідэямі і еўрапейскімі тэндэнцыямі. Яна стала красамоўным сведкам развіцця далейшых сістэм леталічэння і вымярэння часу. Гэта пацвярджае не толькі багатая вербальная, але і матэрыяльная культура. Цікаваць, напрыклад, уяўляе чарнігаўскі каляндар X ст., які змешчаны на акоўцы рога тура. Акадэмік Б. Рыбакоў у арнаментыцы яго ўбачыў васьмімесячны земляробчы гадавы цыкл [6, с. 333–342]. Уменне далёкіх продкаў вызначаць час па даўжыні ценю прывяло чалавецтва да стварэння прасцейшых сонечных гадзіннікаў, якія вядомы пад назвай гнамоны (канструкцыя з вертыкальна ўстаноўленым стрыжнем, ад якога адбіваецца ценю). Лічылася, што на Русі іх з’яўленне адносіцца да XV ст. Знаходка ў своеасаблівым дэкоры Спаса-Праэбражэнскага сабора Чарнігава, пабудаванага ў 1031–1036 гг., устанавіла «элементы ўнікальных сонечных гадзіннікаў цыліндрычнай формь». Вядома, што ў беларускім мястэчку Дуброўна ў 1795 г. князь Г. А. Пацёмкін заснаваў фабрыку па вырабе сонечных гадзіннікаў, якая затым была пераведзена ў падмаскоўную вёску Купаўна. Падобны прасцейшы прыбор захоўваецца ў музеі Ф. Багушэвіча, якім, магчыма, карыстаўся вядомы паэт і змагар за волю беларусаў. Апошні сонечны гадзіннік устаноўлены ў пачатку новага тысячагоддзя ў Гомелі. У Гродне на касцельнай званіцы адлічвае час самы старадаўні ва ўсёй СНД вежавы гадзіннік, якому ўжо больш за 300 гадоў (па іншых звестках – 500). Як вядома, Крамлёўскія куранты ўстаноўлены ў 1763 г. Тут дарэчы прыгадаць і тое, што звыш дваццаці беларускіх гарадоў і пасёлкаў старэйшыя за Маскву. Цікава і тое, што 16 малых планет сонечнай сістэмы цяпер носяць беларускія назвы.

Нямала каляндарнай інфармацыі захоўваецца ў рукапісных кнігах X–XVIII стст., што былі створаны на беларускіх землях. Упершыню найбольш поўна расказаў пра старажытныя манускрыпты цудоўны іх знаўца Мікола Нікалаеў у даследаванні «Палата кнігапісная» [34]. Як стала вядома, нашы продкі здаўна і актыўна цікавіліся рознымі прыродазнаўчымі ведамі, у прыватнасці, касмалогіяй, астраноміяй, каляндаром, аб чым сведчыць багатая кніжная спадчына, раскіданая па ўсім свеце, якая адлюстравалася ў дзейнасці мясцовых перапісчыкаў і летапісцаў.

Пра кантрастнасць існавання язычніцкай і хрысціянскай (затым свецкай) культур сведчаць і наступныя гістарычныя факты, якія звязаны з прагрэсіўнымі падзеямі ў Вялікім Княстве Літоўскім, Рускім і Жамойцкім.

Насельнікі ВКЛ актыўна засвойвалі еўрапейскія каляндарныя веды не толькі праз рукапісныя кнігі. Нават у Расію многія еўрапейскія мастацкія, варажбітныя і іншыя кнігі прыходзілі праз беларускія землі, а то і зусім у беларускім перакладзе, таму і беларуская мова паўплывала на фарміраванне рускай літаратурнай мовы.

Выхадцы з беларускіх земляў з XV ст. займаліся наукай ва ўніверсітэтах Польшчы, Германіі, Аўстрыі, Швейцарыі, Нідэрландаў, Францыі, Італіі. Палачанін Францыск Скарына, навучаючыся ў Кракаўскім (1504–1506 гг.) і Падуанскім (1512 г.) універсітэтах, апроч іншых набываў астранамічныя веды, якія найбольш выявіліся ў яго «Малой падарожнай кніжцы» (1523 г.), а дакладней – «Саборніку» як частцы выдання. Адзін з еўрапейскіх першадрукароў, адыходзячы ад царкоўных канонаў, падае навуковыя звесткі аб працягласці дня і ночы, раўнадзенстве і сончастаянні, прадказаннях зашчменняў, упершыню знаёміць шырокае кола чытачоў з рознымі ведамі геацэнтрычнай пталамеевай астраноміі. Францыск Скарына як прагрэсіўны навуковец ужо ў першых сваіх выданнях упершыню выкарыстоўвае хрысціянскае леталічэнне (эра пачынаецца ад нараджэння Хрыста), у той час, калі ва ўсёй Кіеўскай мітраполіі ўжывалі – візантыйскае («ад стварэння свету») і розныя каляндарныя стылі.

Праз дзейнасць Францыска Скарыны беларускія землі разам з іншымі еўрапейскімі краінамі аказаліся ў цэнтры распаўсюджвання перадавых каляндарных традыцый у сярэднія вякі. Гэта перакананне ўзмацняецца яшчэ тым фактам, што Рэч Паспалітая, у якую ўваходзіла на федэратыўных пачатках Вялікае Княства Літоўскае, адна з першых чатырох краін (яшчэ Італія, Іспанія і Партугалія) 15 кастрычніка 1582 г. прымала новае грыгарыянскае леталічэнне. Хаця наяўная літаратура дагэтуль замоўчвала той факт, што Беларусь ажыццяўляла рэформу каляндара раней Швейцарыі (у 1584), Прусіі (у 1610), Германіі (у 1700), Англіі (у 1752), Швецыі (у 1753), Японіі (у 1873) і многіх іншых высокаразвітых краін. Аб тым, што яна, як і ўсюды, пачыналася вельмі цяжка, распавядае Баркулабаўскі летапіс: «Року 1583 каляндар новы выдан... На той же час было великое замешание промеж панами и промеж людьми духовными, также и люди простыми было плачу великаго, нарекання сильного, похвалки, посварки, забуйство, грабежи, заклинания, видячи яко новые свята установляли, купцом торги албо ярмарки отменяли, право было начало пристыя антихристова, у таком великом замешанью...».

Варта тут узгадаць і першы друкаваны расійскі каляндар. Ён з'явіўся ў 1699 г. у сувязі з рэформай Пятра I. Ёсць меркаванне, што яго падрыхтаваў у 1702 г. беларус Ілья Капівіч, які з гэтага года пасяліўся ў Маскве, пераехаўшы з Амстэрдама, дзе ў яго была ўласная друкарня. Ён жа падрыхтаваў і выканаў для рэфарматара Пятра I удасканалены царкоўна-славянскі шрыфт для патрэб грамадзянскага пісьма, які сталі называць «амстэрдамаўскімі ліцерамі», «грамадзянскай» ці «беларускай азбукай». Дагэтуль расійскія самадзержцы карысталіся календарамі, выдадзенымі ў Польскім каралеўстве, Вялікім Княстве Літоўскім і інш. Вялікі знаўца рускіх календароў В. В. Аляксееў лічыць, што першы друкаваны каляндар быў «выпушчаны ў выглядзе лістоўкі ў 1581 г. ў горадзе Астрозе першадрукарком-маскавіцінінам Іванам Фёдаравым. Разам з пералікам месяцаў на лістку змешчаны двухрадковыя віршы беларускага паэта Андрэя Рымшы. Выходзіць, гэта невялікае выданне стала ў нас не толькі першым друкаваным календаром, але і першым паэтычным творам» [9, с. 34]. Тут каментар пра значэнне беларусаў у развіцці каляндарнай справы ў Расіі не патрэбны.

Развіццю каляндарнай сістэмы садзейнічаў агульны ўздым эканомікі і культуры ў Вялікім Княстве Літоўскім у XV–XVII стст., так званым «залатым веку» і наступных гадах. З 1773 г. дзейнічала Адукацыйная камісія, якая лічыцца першым у свеце Міністэрствам адукацыі. Адкрываліся бібліятэкі. Унікальную бібліятэку-музей стварыў у Шчорсах віцэ-канцлер ВКЛ Іаахім Храптовіч, якую лічылі за гонар на ведаць славатасці адукаванай Еўропы. У кнігадрукаванні Беларусь ішла наперадзе многіх краін. Развівалася астраномія, матэматыка, географія ды іншыя навукі. Нездарма ў самым першым сапраўдным еўрапейскім універсітэце на тэрыторыі ВКЛ – Віленскай езуіцкай акадэміі – паспяхова дзейнічала Астранамічная абсерваторыя, якой кіраваў каралеўскі астраном з еўрапейскай вядомасцю Марцін Пачобут, ураджэнец Гродзеншчыны, з 1780 г. – рэктар акадэміі. Да гэтага трэба дадаць, што вольналюбівыя ідэі былога студэнта Кракаўскага універсітэта (па некаторых звестках і Віленскай акадэміі) прывялі Казіміра Лышчынскага з Берасцейшчыны да інквізітарскага вогнішча ў 1689 г., як і Джардана Бруна.

Думкі пра пакарэнне неба не пакідалі і першага вынаходніка ў свеце шматступеневай ракеты шляхціца-ліцвіна Казіміра Семяновіча, які апарэдыў расіяніна К. Цыялкоўскага, бельгіяца Р. Бінга, амерыканца Р. Гедарда больш чым на 250 гадоў, выпусціўшы ў 1650 г. у Амстэрдаме на лацінскай мове кнігу «Вялікае мастацтва артылерый».

Пра Беларусь як еўрапейскую краіну, якая паўплывала на ўсебаковае развіццё Расіі, не аднойчы гаварылі як тагачасныя, так і сучасныя рускія даследчыкі. Напрыклад, пра тэатр згадалі П. Бяссонаў, П. Бацюшкаў, Л. Абецэдарскі і інш. У прыватнасці, вядомы гісторык, былы папярэднік Віленскай навучальнай акругі Пампей Бацюшкаў у кнізе «Беларусь і Літва», маючы на ўвазе вайну 1654–1667 гг., прызнаваўся: «Апроч землеўладанняў, Расія ў гэтай вайне атрымала для свайго адраджэння духоўныя і матэрыяльныя сілы, прытучыўшы да сябе лепшых заходнерускіх дзеячоў, і літаратурныя перайманні ў беларусаў і палякаў. У 1664 г. прыйшоў у Маскву з Полацка ераманан Полацкага Богаяўленскага манастыра Сымон Сіняновіч. Тут ён трывала запачаткаваў школьную асвету і пакінуў пасля сябе шмат навуковых і літаратурных прац. З таго часу ўзмацняюцца пераклады з беларускай і польскай моў на рускую розных зборнікаў, апавяданняў, асобных аповесцяў, духоўных і свецкіх казанняў, казак, гумарыстычных твораў і да т. п., даючы гэтым пачатак рускай літаратуры, перакладной і спадчынай».

Айчыныя і замежныя даследчыкі народнай творчасці Беларусі знаходзяць феномен асабліва ў каляндарнай і сямейна-абрадавай паэзіі. Звычайна яго звязваюць з унікальнай асаблівасцю захавання старажытных рыс, кансервацыі язычніцкіх рэшткаў, архаічнай прыродзе народнай спадчыны. У гэтым праяўляецца канцэпт архаічнасці, пад якім разумеецца старадаўняя мастацка-моўная з'ява, якая найбліжэй стаяла ля вытокаў фарміравання традыцыйнай культуры і ў выніку шэрагу прычын паўней захавалася, спазнала найменш часовых трансфармацый. Найбольш архаічныя звычкі і творы, асабліва беларускія абрадавыя і каляндарныя фальклор, могуць служыць дапаможным сродкам для разумення тэндэнцый развіцця культурнай спадчыны блізкіх народаў, для рэканструкцыі даўніх абрадаў і язычніцкага календара перыяду славянскай агульнасці.

Рысунк 16. – Літаратура па календарнай тэматыцы

Вывучэнне вуснай народнай творчасці і звычайнасці рознымі даследчыкамі (фалькларыстамі, этнографамі, лінгвістамі, мастацтвазнаўцамі, археолагамі) прыводзіць да наступных высноў:

- беларускі фальклор увогуле, календарная і сямейна-абрадавая спадчына ў прыватнасці з'яўляюцца аднымі з багацейшых не толькі сярод славянскіх і еўрапейскіх народаў, але і іншых народаў свету;
- гістарычныя, географічныя і іншыя ўмовы развіцця беларускага краю і асабліва палескага рэгіёну, які з'яўляецца часткай прарадзімы славян ці блізкай да яе, садзейнічалі найлепшай кансервацыі традыцыйнай культуры, якая прадстаўляе адну з найбольш архаічных зон славянскага і еўрапейскага свету і выяўляецца найважнейшым чынікам і сродкам пры рэканструкцыі праславянскага (славянскага) календара і наогул язычніцкай культуры, славянскай міфалогіі;
- земляробчы календар беларусаў не толькі ўвабраў у сябе, развіў і найлепш захаваў еўрапейскія культурныя традыцыі, але і аказаў уплыў на станаўленне і фарміраванне традыцыйнай сістэмы святаў і будняў гадовага кола суседніх народаў;
- найбольш багаты, разнастайны і старажытны беларускі календар, як і некаторыя іншыя віды і жанры народнай творчасці, можа служыць карыснай і незаменнай крыніцай разумення славянскай, еўрапейскай і сусветнай культуры;
- беларуская традыцыя ўнесла ў славяна-еўрапейскую скарбонку залатой спадчыны многія элементы, што складаюць нацыянальную адметнасць і славянскую агульнасць;
- прагрэсіўнае развіццё беларускіх земляў у сярэднія вякі і асабліва дзейнасць Францыска Скарыны, Сімяона Полацкага, Іллі Капіевіча і інш. аказалі дзейны ўплыў на распаўсюджанне перадавых ідэй сярод усходніх славян, станаўленне іх афіцыйнай календарнай сістэмы, развіцця паэтычнай народнай творчасці;
- з'яўляючыся адкрытым «акном» у Еўропу, Беларусь для Расіі стала не толькі пасрэднікам, але жыццядзейнай і безадказнай творчай крыніцай, якая жывіла сваімі сокамі навуку, пісьменнасць, культуру, успрымаючы адваротны асімілятарскі ўплыў;
- адчуваючы моцнае ўздзеянне суседніх пануючых этнасаў, без падмогі ў далейшым развіцці нацыянальнай літаратуры, мовы, культуры, беларуская традыцыйная творчасць усё больш зачылася ў сабе і адасоблівалася, захоўваючы (кансервуючы) славянскую даўніну і язычніцкі характар культуры пад ціскам супрацьлеглых хрысціянскіх плыняў.

Вывучэнне этнографамі і фалькларыстамі народнага календара беларусаў працягвалася доўгія стагоддзі. Календар і календарна-абрадавая паэзія беларусаў багата прадстаўлена ў запісах і зборах П. Шэйна, П. Бяссонава, Ч. Пяткевіча, М. Федароўскага, К. Машынскага, І. Бермана, Ю. Крачкоўскага, Е. Раманова, М. Нікіфароўскага, М. Косіч, З. Радчанка, У. Дабравольскага, А. Вагдановіча, А. Сержпутоўскага і інш. Паступова сфарміравалася сталая традыцыя друкаваных календароў. Календар «Нашай нівы» выпускаўся з 1910 г. Выпуск беларускіх календароў ішоў у Варшаве, Кракаве, Маскве, Петраградзе, Вільні, Брэсце, Гомелі, Гродне, Магілёве, Мінску, Полацку, Супраслі і інш.

У першыя гады савецкай улады адбыліся спробы стварэння штучнага «рэвалюцыйнага» календара. Папілька ваяўнічага атэізму і барацьба з нацэмаўшчынай прывялі да стварэння «Беларускага славянскага настольнага календара на 1928 год» (склад. А. Матусевічам і выд. мінскай газетай «Беларуская вёска»); новыя ў ім святы: Калектыва, Сьцяг, Воля, Бунтар, Сьмена, Кветкі і інш. Страбавалі стварыць і новы рускі рэвалюцыйны календар «імянінніка» (Вектор – «великий коммунизм торжествует», Віль – «В. И. Ленин», Лапанальда – «лагерь папанинцев на льдине», Луцджі – «Ленин умер, но иден живь», Даздраперма – «да здравствует 1 мая!», Ясленик – «я с Лениным и Крупской») і інш.

Вывучэнне народнага календара ў наш час актыўна працягваецца. Створаны сістэматызаваныя рэканструкцыі БНК. Адбываецца выпуск разнастайных календароў беларускімі выдавецтвамі (календары-кніжкі, адрывныя, настольныя, ілюстраваныя, агульнай тэматыкі або спецыяльныя). Напрыклад, адрывны календар «Родны край» (з 1990 г.), «Вечныя» і аглядныя календары, календарныя табліцы, фармулы дапамагаюць сучасным даследчыкам, а таксама падростаючаму пакаленню арыентавацца ва ўсіх складанасцях такой шматграннай з'явы Сусвету і чалавечай культуры як календар.

? Пытанні і заданні

1. Хто аказаў дзейны ўплыў на распаўсюджанне перадавых ідэй сярод усходніх славян, станаўленне іх афіцыйнай календарнай сістэмы?

2. Калі з'явіўся першы друкаваны расійскі календар?

- 1745 г.;
- 1699 г.;
- 1601 г.;
- 1721 г.

3. Як складаецца вывучэнне народнага календара ў наш час? Хто аўтар першых сістэматызаваных рэканструкцый БНК.

4. Як адбываецца выкарыстанне народна-календарных матываў пісьменнікамі і мастакамі?

5. Складзіце сцэнарый свята ведаў на аснове абрада «Жаніцьба коміна».